

УДК 78.071(477):[784.4+781.6]

Н. П. Маршева

ВАРІАТИВНІСТЬ У ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ФІЛАРЕТА КОЛЕССИ ТА СОФІЇ ГРИЦІ

У статті досліджено проблему варіативності в працях Ф. Колесси. Саме вивчення фольклорного твору в сукупності його варіантів пізніше стало фундаментальним елементом структурного аналізу. Відомий український фольклорист С. Грица розвиває ідею про важливість варіативності для вивчення фольклору і вводить у науковий обіг категорію пісенної парадигми, що описує варіантний ряд.

Ключові слова: варіативність, структурний метод, структурно-типологічний напрям, пісенна парадигма.

В статье исследуется проблема вариативности в работах Ф. Колессы. Именно изучение фольклорного произведения в совокупности его вариантов впоследствии стало фундаментальным элементом структурного анализа. Известный украинский фольклорист С. Грица развивает идею о важности вариативности для изучения фольклора и вводит в науку категорию песенной парадигмы, которая описывает вариантный ряд.

Ключевые слова: вариативность, структурный метод, структурно-типологическое направление, песенная парадигма.

This article deals with the problem of variation in F. Kolessa's works. Just the study of folklore work in the totality of its versions has later become a fundamental element of structural analysis. A famous Ukrainian folklore studier S. Hrytsa develops the idea of variation's importance for folklore studies and introduces the category of song paradigm, which describes the variation line, into the scientific circulation.

Keywords: variation, structural method, structural and typological school, song paradigm.

Наукові студії Ф. Колесси стали вагомим внеском у методологію вивчення фольклору. Як зазначає С. Грица, один з най-

авторитетніших сучасних дослідників, спадщина видатного вченого «прокладає шлях до структурно-типологічних досліджень фольклору» [7, с. 78] в українській фольклористиці. У цьому аспекті заслуговує на увагу проблема варіативності, адже Ф. Колесса надавав неабияке значення вивченню в сукупності варіантів, яке було для нього методологічним орієнтиром. Саме комплексне дослідження в сукупності варіантів проголошено основою структурного аналізу. Тому важливо відзначити наукові ідеї Ф. Колесси, що передували розвитку структуралізму в європейській науці.

Структурно-типологічний напрям в українській фольклористиці окреслила С. Грица. У своїх теоретичних розвідках дослідниця вказує, що Ф. Колесса, О. Потебня та К. Квітка були засновниками цього напрямку [5]. У статті «Структурно-типологічний напрям у працях академіка Ф. Колесси (до 125-річчя від дня народження)» [6] проаналізовано науковий доробок видатного українського фольклориста Ф. Колесси з погляду структурного характеру його досліджень. Насамперед увагу акцентовано на прагненні вченого до систематизації та класифікації явищ. Зокрема, про це свідчать такі його праці: «Ритміка українських народних пісень» [14], «Мелодії українських народних дум» [11], «Народні пісні з Галицької Лемківщини» [13], вступна стаття до поліського збірника. Як слушно зауважує С. Грица, «за своєю суттю поняття систематизації, класифікації, типології мають одну і ту ж методологічну стратегію – виявлення закономірностей, універсальної повторюваності» [6, с. 9]. Саме визначення закономірностей проголошувалося метою структурного методу К. Леві-Строса. Утім, задля виявлення закономірностей передусім необхідне дослідження в сукупності варіантів, тому представлена розвідка акцентує увагу на цьому фундаментальному елементі структурного аналізу.

Крім того, С. Грица наводить термін «наверствування» Ф. Колесси, яке суголосне з ідеєю структуралізму про «бри-

колаж»: «Саме поняття “наверствування”, котре послідовно виступає у багатьох теоретичних працях Ф. Колесси й органічно пов’язане з уявленням про набір тих же повторюваних елементів в діахронічному мисленнєвому процесі, близьке до того, що його сучасні структуралісти називають “бріколажем” (К. Леві-Строс)» [6, с. 10].

Слід також зауважити, що наукові студії С. Грици належать до структурно-типологічного напрямку.

У представленому дослідженні розглянуто неабияке значення варіативності у фольклористичних студіях Ф. Колесси, простежено розвиток його ідей у науковому доробку С. Грици, які втілилися в категорії пісенної парадигми.

Згідно з визначенням у словнику «Лексикон загального та порівняльного літературознавства», варіативність – це «явище, яке характерне перш за все для усної нар. творчості» [18, с. 82]. У літературі трапляються синоніми до поняття «варіативність»: варіантність [16] та варіювання [19]. Отже, варіативність – це специфічна ознака фольклору, «своєрідний закон існування традиційної культури» [19, с. 32], що виявляється в побутуванні фольклорного твору в кількох чи багатьох варіантах. На відміну від літератури, якій притаманна незмінність авторського тексту, в усній народній творчості паралельно існують декілька або чимало варіантів одного твору.

Саме в структурному аналізі варіативність набуває суттєвого значення, оскільки, на думку К. Леві-Строса, необхідно розглядати «міф як сукупність усіх його варіантів» [17, с. 206]. Французька фольклористка Н. Бельмон переносить цю ідею на чарівну казку: «Як писав К. Леві-Строс про міф, казка є сукупністю її варіантів» [21, р. 73]. Отже, комплексне вивчення в сукупності варіантів є доцільним не тільки для міфу, але й для творів фольклору. Завдяки розвитку структурної фольклористики проблема варіативності стає актуальною для

фольклористичних студій. Дослідження в сукупності варіантів утвердилося як фундаментальний елемент аналізу.

На початку 30-х років ХХ ст. Ф. Колесса послуговувався методологічним інструментарієм, який пізніше було застосовано як невід'ємну частину структурного аналізу. К. Леві-Строс наголошував, що раніше «кожен міф аналізувався без зв'язку з іншими» [17, с. 200], тобто досліджувався ізольовано, без урахування відношень між елементами. Вивчення зв'язків, так званих пакетів відносин, було відправною точкою структурного методу. Дослідниця наукової спадщини Ф. Колесси С. Грица звертає увагу на те, що українському вченому було притаманне вміння «бачити явища у взаємозв'язках, взаємообумовленості» [2, с. 180]. Вивчення явища в його взаємозв'язках можливе завдяки дослідженню варіантів фольклорного тексту. Для Ф. Колесси така ознака фольклору, як варіативність, мала неабияке значення: «Кожний із варіантів був для нього частковою ланкою єдиного фольклорного процесу» [2, с. 182]. Наприклад, досліджуючи сучасні йому пісенні новотвори, учений звертався до різних варіантів тужилівської співанки про Василька та враховував їхню текстову й музичну форми [15].

У цьому аспекті показовою є стаття «Балада про дочку-пташку в слов'янській поезії» Ф. Колесси [10], у якій детально проаналізовано всі варіанти балади про дочку-пташку, виокремлено їх із різних збірок. Це комплексне дослідження, що ґрунтується на різномовних варіантах, які побутують у сусідніх слов'янських народів. Варіант балади визначається не тільки подібністю тексту, водночас ураховується музична форма: ритмічна схема та мелодія. Комплексне бачення, що окреслює взаємозв'язки, також постулюється структурним методом.

Вивчаючи варіанти балади, Ф. Колесса виділив три групи: західнослов'янська; українська; російські, білоруські, поліські й латвійські варіанти. До першої групи вчений зарахував

чесько-моравські, словацькі та польські варіанти. Дослідник з'ясовував спільні для всіх варіантів елементи: «1) Мати віддає дочку далеко від себе і наказує їй приходити в гості; 2) дочка перекидається пташкою, прилітає в материн городець і сідає на лілеї; 3) мати (сестра), не пізнаючи дочки (сестри), зганяє пташку, щоб не ламала цвітів; 4) нещаслива дочка (сестра) дає себе пізнати і скаржиться на свою недолю» [10, с. 115]. Ця схема відсилає нас до відомого аналізу міфу про Едіпа в програмовій статті структуралізму «Структура міфів» К. Леві-Строса [17]. Структурний метод передбачає виділення основних елементів твору, так званих конститутивних одиниць, і порівняння їх у різних варіантах.

За таким самим принципом проаналізовано другу та третю групи, проте, на відміну від першої, де виявлено неабияку спорідненість, їхні варіанти більше різняться від основної схеми. Отже, здійснивши комплексне дослідження в сукупності варіантів, на якому ґрунтується структурний метод, Ф. Колесса підсумовував: «Дивна згідність західнослов'янських варіантів, з одного боку, і їх розщеплення на східнослов'янському ґрунті, з другого, дає підставу до здогаду, що пісня про дочку-зозулю мандрувала із заходу, правдоподібно з Моравії на схід» [10, с. 159]. Отже, результатом розвідки Ф. Колесси було встановлення походження сюжету про дочку-зозулю із заходу. Крім того, що історичний вимір цього дослідження проявляється у висновку, що моравські, польські та українські варіанти пов'язані з весільним обрядом, він виявляється і в думці, що ця пісня прийшла на білоруські й російські терени пізніше, оскільки в їхніх варіантах відчувається її незначний відбиток.

Таким чином, Ф. Колесса послуговувався методологічними засадами, що згодом стали основою для структурного підходу, проте його студії спрямовані на дослідження генезису явищ.

Цікаво, що в розвідці про дочку-пташку український фольклорист відзначив основний мотив перетворення, що спостері-

гається в різних варіантах балади: «Бажання жінки-жалібниці перелетіти пташкою до близької їй дорогої серцю людини» [10, с. 140]. Дослідник простежив, у яку пташку перевтілюється дівчина: у західнослов'янській групі – це яструб, у більшості українських варіантів – зозуля (у деяких – галка, пташка та орел), у російських – зозуля (інколи – пташка), у білоруських – також зозуля. Чому дівчина перевтілюється в пташку? Ф. Колесса пояснював це давніми віруваннями, а саме вірою в метемпсихоз: «Душа вмираючого виходить із тіла у постаці пташки <...>, померлі являються живим у виді птиць, особливо зозулі» [10, с. 141]. До того ж фольклорист подав символіку зозулі: зозуля – це символ смутку й плачу, а її кування віщує нещастя.

Отже, Ф. Колесса, вивчаючи баладу в сукупності варіантів, виокремлював спільний елемент – мотив перевтілення в пташку. Для розтлумачення мотиву звертався до історичного виміру, пов'язуючи його з давніми віруваннями, проте водночас згадував і символіку. Незважаючи на те що український учений застосовував елемент структурного методу як вивчення в сукупності варіантів і у своїх висновках апелював до генезису й намагався з'ясувати походження явища (джерело балади – на заході), у цьому випадку, пояснюючи мотив перевтілення в пташку, дослідник поєднав діахронічний і синхронічний аспекти аналізу.

Дослідження в сукупності варіантів веде до узагальнення й систематизації, а в працях Ф. Колесси це проявляється через типологію. Адже, як зазначає Робер Дельєж у розвідці про наукову спадщину К. Леві-Строса, «структура міфу захована за різними його варіантами» [9, с. 192]. Вивчення варіантів допомагає виявити структуру, що є основою для класифікації. Зокрема, як ми вже зазначали, Ф. Колесса виокремлював три групи пісень про дочку-пташку. За основу було взято етнографічну ознаку: західнослов'янська, українська та група ро-

сійських, білоруських, поліських і латвійських варіантів. Утім, у ході аналізу підтвердилася подібність структури пісень усередині однієї групи. Єдине, що українські пісні не характеризувалися такою спорідненістю, як західнослов'янські, тому дослідник розрізняв три умовні підгрупи: А, Б та В, що їх об'єднав на підставі подібності структури. Отже, такий елемент структурного методу, як вивчення в сукупності варіантів, сприяє створенню типології.

С. Грица, працюючи в руслі структурно-типологічного напрямку [20], розвиває ідею про значення варіаційної специфіки фольклору: «Шлях до вивчення основ фольклорного твору пролягає тільки через груповий аналіз варіантів пісні та класифікацію її типових форм у певну систему» [4, с. 5]. Дослідниця вводить у науковий обіг категорію пісенної парадигми, яка описує варіантний ряд. «Пісенна парадигма – це сукупність варіантів, які групуються навколо однієї моделі – інваріанта. Інваріант – уявна (віртуальна) величина, що її можна розрізнити на основі предметно-поняттєвих ознак моделі. Множення варіантів відбувається за принципом тотожності, подібності. Якщо варіанти не виходять за межі допустимих змін моделі, а тільки її доповнюють, видозмінюють, вони становлять одну пісенну парадигму. Якщо зміни моделі дуже суттєві, то вони призводять до появи (на основі давньої) нової парадигми» [3, с. 41–42]. Отже, це поняття направлене на цілісність варіантів та враховує їхні сталі й незмінні елементи, що є основою структурного аналізу. Між іншим, саме слово «парадигма» походить із грецької мови й у лінгвістиці позначає «тип зв'язків у мовній системі, які встановлюються на підставі варіативності» [1]. С. Грица також зазначає, що цей термін виник у зв'язку «з асоціацією з варіюванням кореневої основи слова» [3, с. 41]. Таким чином, поняття «парадигма» пов'язане із застосуванням цього терміна в лінгвістичній науці, а як відомо, структуралізм К. Леві-Строса був інспірова-

ний науковими здобутками Ф. де Соссюра та Р. Якобсона в лінгвістиці й перейняв їхній категоріальний апарат.

Для ілюстрації наведемо пісенну парадигму «Дівчина-пастушка зведена паном» в українському, польському та словацькому варіантах, яку досліджує С. Грица [8, с. 63]. Проаналізувавши зразки, учена доходить висновку щодо їхньої лексичної близькості та звертає увагу на «сміслові прочитання текстів у лінгвістичних, семантичних нюансах, зокрема в музичній мові» [8, с. 64]. Зіставлення музичної форми засвідчує, що український варіант близький до польського і маргінальний по відношенню до центральноукраїнських варіантів, що притаманне фольклору пограниччя.

Оскільки пісенна парадигма окреслює не тільки варіантний ряд, але й взаємозв'язки між текстовою і музичною формами пісні, С. Грица виділяє кілька рівнів: 1) варіанти семантичної та структурної тотожності, які характеризуються спільним словесним текстом і ритмічною формулою тексту й мелодії; 2) семантично тотожні й структурно відмінні варіанти, яким притаманні спільний сюжетний стрижень, спільна або відмінна ритміка вірша й мелодії, відмінний мелодичний контур; 3) синонімічні варіанти, яким властиві спільний семантичний код, лексичні та структурні різночитання, взаємозаміни як у ритмі, так і в мелодії; 4) структурні варіанти відзначаються спільною ритмікою, спільним мелодичним контуром, проте відмінним текстом [4]. До кожного із цих рівнів учена подає показові приклади.

Виокремивши чотири види рівнів на основі взаємозв'язків між текстовою і музичною формами, українська фольклористка підсумовує, що пісні, які тотожні тільки за ритмоструктурою мелодичного контуру, утворюють структурні парадигми, що є частинами різних пісенних парадигм. Таким чином, критерієм для окреслення пісенної парадигми слугує єдність словесного тексту варіантів, їхнє спільне семантичне ядро.

Отже, у фольклористичних студіях Ф. Колесси варіантна специфіка фольклору є дуже важливою, оскільки вивчення в сукупності варіантів стало основою для аналізу фольклорного твору. Ця ідея суголосна зі структурним методом, який сформувався пізніше. Таким чином, дослідження Ф. Колесси заклали основи структурно-типологічного напряму в українській фольклористиці. Дослідниця спадщини науковця С. Грица розвиває ідею про важливість варіативності для вивчення фольклору і вводить у науковий обіг категорію пісенної парадигми, що описує варіантний ряд.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрейчук Н.* Парадигма як термін [Електронний ресурс] / Н. Андрейчук. – Режим доступу : http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Wisnyk620/TK_wisnyk620_andrejchuk.htm.
2. *Грица С.* Видатний дослідник фольклору Слов'янщини / С. Грица // *Фольклор у просторі та часі.* – Тернопіль : Астон, 2000. – С. 179–192.
3. *Грица С. Й.* Категорія парадигми у вивченні варіаційної специфіки фольклору / Софія Йосипівна Грица // *Грица С. Й.* *Фольклор у просторі та часі : вибрані статті.* – Тернопіль : Астон, 2000. – С. 40–51.
4. *Грица С.* Мелос української народної епіки / С. Грица. – Київ : Наукова думка, 1979. – 245 с.
5. *Грица С.* Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського / С. Грица // *Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського.* – Київ : Музична Україна, 1995. – С. 3–24.
6. *Грица С.* Структурно-типологічний напрям у працях академіка Ф. Колесси (до 125-річчя від дня народження) / С. Грица // *Проблеми етномузикології.* – Київ, 1998. – Вип. 1. – С. 9–20.
7. *Грица С.* Фольклористична праця з українсько-білоруського Полісся Ф. Колесси та К. Мошинського. Дискурс з А. Чекановською / С. Грица // *Трансмісія фольклорної традиції.* – Київ ; Тернопіль : Астон, 2002. – С. 67–81.
8. *Грица С.* Функції словесної та музичної мови в ситуації міжетнічних контактів / Софія Грица // *Грица С.* *Трансмісія фольклорної традиції.* Етномузикологічні розвідки. – Київ ; Тернопіль : Астон, 2002. – С. 51–67.

9. Дельєж Р. Структуралізм К. Леві-Строса / Робер Дельєж // *Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії.* – Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 175–192.

10. Колесса Ф. Балада про дочку-пташку в слов'янській народній поезії / Філарет Колесса // *Колесса Ф. Фольклористичні праці.* – Київ : Наукова думка, 1970. – С. 109–163.

11. Колесса Ф. Мелодії українських народних дум [Електронний ресурс] / Ф. Колесса. – Режим доступу : http://www.etnolog.org.ua/pdf/e-biblioteka/mystectv/muz/kolessa_f_m_melodii_ukrainskih_narodnih_dum.pdf.

12. Колесса Ф. Народна музика на Поліссі / Ф. Колесса // *Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського.* – Київ : Музична Україна, 1995. – С. 25–163.

13. Колесса Ф. Народні пісні з Галицької Лемківщини : тексти й мелодії. – Львів, 1929. – 469 с.

14. Колесса Ф. Ритміка українських народних пісень / Філарет Колесса // *Колесса Ф. Музикознавчі праці.* – Київ : Наукова думка, 1970. – С. 19–233.

15. Колесса Ф. Українська народна пісня в найновішій фазі свого розвитку / Філарет Колесса // *Колесса Ф. Фольклористичні праці.* – Київ : Наукова думка, 1970. – С. 34–59.

16. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість [Електронний ресурс] / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-book-106.html>.

17. Леві-Строс К. Структура міфів / К. Леві-Строс // *Структурна антропологія.* – Київ : Основи, 1997. – С. 195–219.

18. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 82–83.

19. Росовецький С. Відмінності фольклору від літератури та музики новоєвропейського типу: соціологічні, у «творчому кодексі», у функціонуванні твору / С. Росовецький // *Росовецький С. Український фольклор у теоретичному висвітленні.* – Київ : ВПЦ Київський університет, 2007. – С. 21–34.

20. Руда Т., Широкова Н. Етномузикознавча школа Софії Грици / Т. Руда, Н. Широкова // *Народна творчість та етнографія.* – 2008. – № 3. – С. 8–15.

21. Belmont N. Le Conte: espace onirique, espace sémantique / N. Belmont // *Mythe, conte et enfance. Les écritures d'Orphée et de Cendrillon.* – Paris : L'Harmattan, 2010. – P. 71–79.

SUMMARY

F. Kolessa's scientific investigations have made a significant contribution to the methodology of the study of folklore. One of the most authoritative contemporary folklorists S. Hrytsa marks that F. Kolessa, O. Potebnia and K. Kvitka were the founders of structural and typological school in Ukrainian folkloristics. Their ideas preceded the time of structuralism in the world science.

This article aims to research the significance of the folklore study in unity of their versions that has been traced in F. Kolessa and S. Hrytsa works. This element appears as a departure and an integral part of C. Levi-Strauss structural analysis.

In this aspect the F. Kolessa article about ballad of a daughter-in-law Slavic poetry is very demonstrative. This ballad is studied in unity of multilingual versions of the neighboring Slavic peoples. Author selects the ballad's structure and remarks the structure resemblance of West Slavic ballads modified in the East Slavic versions. That's why the results of article deal with the origin of a daughter-in-law plot in West that travelled to East. This result has a historical dimension despite the application of the structural analysis element. Another thing is a bird transformation motif of this ballad. F. Kolessa also gives a historical character to the interpretation connecting it with the ancient belief, but simultaneously he provides a symbolic meaning of the gowk (the daughter was transformed most often into this type of bird) that represents mourning and crying, and her treatment is seen as a harbinger of misfortune. In this interpretation the scientist combines diachronic and synchronic aspects of the analysis.

The research in unity of the versions aiming to the generalization and systematization, namely in F. Kolessa works is manifested through typology. Because the revealed structure becomes the basis for classification.

The contemporary folklorist S. Hrytsa develops the idea about the importance of variation for the folklore studies and introduces the category of song paradigm which describes the variation lines into the scientific circulation.

Keywords: variation, structural method, structural and typological school, song paradigm.